

MARY BEARD

POMPEII

VIATA UNUI ORAS ROMAN

Traducere din engleză de
Mihnea Gafița

CUPRINS

Planul orașului / 6

Introducere / 9

CAPITOLUL I. Viața într-un oraș străvechi / 37

CAPITOLUL II. Viața străzii / 68

CAPITOLUL III. Casă și cămin / 101

CAPITOLUL IV. Pictură și decorațiuni / 146

CAPITOLUL V. Meserii: brutar, bancher și
producător de *garum* / 182

CAPITOLUL VI. Cine conducea orașul? / 223

CAPITOLUL VII. Plăcerile trupului: mâncare, vin, sex și băi / 256

CAPITOLUL VIII. Jocuri și distracții / 297

CAPITOLUL IX. Un oraș plin de zei / 326

Epilog. Orașul morților / 363

O vizită / 368

Lecturi suplimentare / 371

Mulțumiri / 399

Listele ilustrațiilor / 401

Index / 411

CAPITOLUL I

VIATA ÎNTR-UN ORAȘ STRĂVECHI

Priviri fugare în trecut

Pe o străduță dosnică și liniștită de la Pompeii, nu departe de zidurile de nord ale orașului și la doar câteva minute de mers pe jos de Poarta Herculaneum, se află o casă mică și neatrăgătoare, cunoscută astăzi sub denumirea de Casa Coloanei Etrusce. Deloc remarcabilă, dacă este privită din afară, și retrasă față de calea bătută, atât în Antichitate, cât și acum, în interiorul ei se ascunde, așa cum îi sugerează și denumirea, o curiozitate bizară. Căci, încorporată în peretele care desparte două dintre încăperile ei principale, se află o coloană antică a cărei înfățișare trimite la arhitectura etruscilor — o putere semnificativă în Peninsula Italică a secolelor VI-V î.e.n., dinainte de ascensiunea Romei —, care și-au exercitat influența și răspândit așezările cu mult dincolo de regiunea lor de baștină, din nordul Italiei, până în zona dimprejurul orașului Pompeii. Coloana etruscă datează, aproape sigur, din secolul VI î.e.n., adică este cu câteva secole mai veche decât casa care o înglobează.

Săpături făcute cu atenție sub casă au clarificat — întrucâtva — enigma. Coloana, după cum s-a dovedit, este tot în poziția sa inițială, casa fiind cea construită în jurul ei. Parte a unui sanctuar cu destinație religioasă din secolul VI î.e.n., ea nu sprijinea vreun element al clădirii, ci era de sine stătătoare, posibil alături de un altar și susținând odinioară o statuie (aranjament cunoscut din alte situri religioase italiene, mai timpurii). Ceramică grecească de secol VI î.e.n., provenind, cel mai plauzibil, din

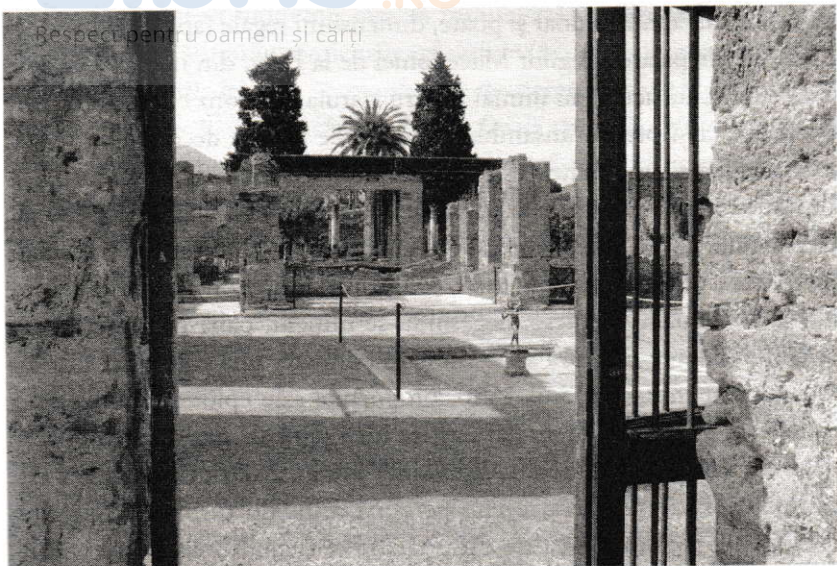
ofrande și dedicații, a mai fost găsită în zonele înconjurătoare, ca și unele probe ale existenței (sub formă de semințe și polen) unui număr semnificativ de fagi. Aceștia, mai mult ca sigur, nu făceau parte din vreo pădure, pentru că fagii nu cresc natural pe terenurile joase din sudul Italiei, după cum susțin specialiștii. De aceea se speculează că respectivul sanctuar, de o vârstă venerabilă, ar fi fost, la originile sale, înconjurat de un alt element caracteristic religiilor italice timpurii — un crâng sacru, în cazul de față, compus mai ales din fagi. În chip de confirmare (destul de vagă, din punctul meu de vedere), ni se cere să facem comparație cu un sanctuar al zeului Iupiter, de la Roma, în egală măsură străvechi, amplasat în propriu-i crâng sacru de fagi — așa-numitul *Fagutal*, de la latinescul *fagus*.

Oricum ne-am imagina coloana etruscă pe amplasamentul ei inițial, cu puțini sau cu mulți fagi, într-o pădure naturală sau într-un crâng artificial, liniile principale ale istoriei sale sunt destul de clare. Când sanctuarul inițial a fost, în cele din urmă, înglobat într-o locuință, probabil în secolul III î.e.n., coloana încă în picioare a fost păstrată intactă în interiorul structurilor ulterioare, din respect față de statutul ei religios — cel puțin, așa e de presupus. După câteva secole, în anul 79 e.n., ea era încă vizibilă în casa care se înălța în acel moment pe lotul respectiv; dacă și atunci ea mai păstra vreo urmă a sacralității speciale de care se bucurase ori devenise un simplu subiect interesant de discuție al proprietarilor unei case altminteri oarecare, nu avem de unde și cum să știm.

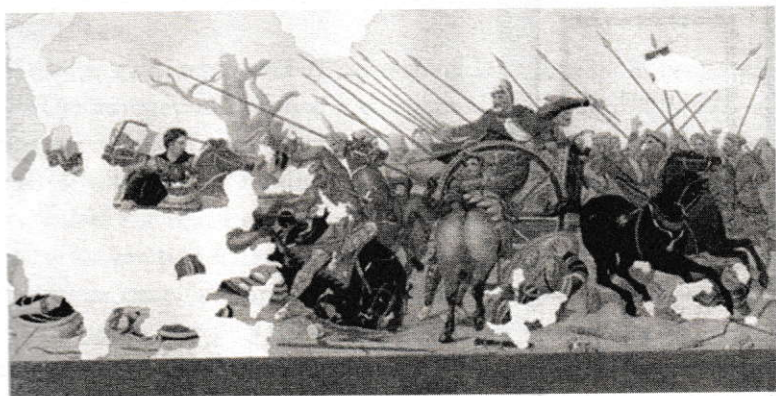
Mica istorie a coloanei cu pricina reamintește o situație cu mult mai importantă: la data distrugerii sale definitive, Pompeii era deja un oraș vechi, iar acest lucru se și vedea. Cu toate că, în ochii celor mai mulți dintre oamenii moderni, ruinele par să fie omogen romane, între ele neputându-se face distincții în privința datării și a stilului, în realitate, nu sunt deloc așa. În primul rând, vom vedea imediat că Pompeii din anul 79 e.n. era, strict vorbind, un oraș roman de mai puțin de două sute de ani. Totodată, la fel ca majoritatea orașelor, fie antice, fie moderne, el se dovedea, uneori, un amalgam dezordonat de construcții nou-nouțe, antichități păstrate la mare cinste și restaurări îndemânatică — pe lângă edificiile șic-demodate și cele care se dărapănasera din cauza indiferenței. Rezidenții orașului erau perfect conștienți, fără îndoială, de asemenea diferențe și de amestecul de vechi și nou, caracteristic și orașului lor.

Cel mai elocvent exemplu de „exponat de muzeu” este una dintre cele mai faimoase și mai vizitate, acum, case de la Pompeii — Casa Faunului. Este un imobil vast, cel mai mare din tot orașul și, la cei trei mii de metri

Respect pentru oameni și cărți

12. Casa Faunului era una dintre cele mai impunătoare și, în secolul I e.n., mai de modă veche locuințe din oraș, cu toate că este acum într-o condiție întristător de proastă. Imaginea prezintă vederea de la poartă către curtea interioară principală, cu satirul-dansator (sau faunul). Dincolo de atriu, se găseau două grădini mari cu peristil și celebrul Mozaic cu Alexandru (v. Ilustrația nr. 13).

13. Cel mai elaborat mozaic antic descoperit vreodată acoperea podeaua uneia dintre principalele camere de primire din Casa Faunului. Această gravură înfățișează modelul complet. Alexandru cel Mare (în stânga) se luptă cu Darius, regele perșilor. Caii celui din urmă (care s-au întors deja) ne arată că Darius este pe cale să dea bir cu fugiții din calea măcelului declanșat de tânărul rege macedonean. Există aici o mulțime de tușe artistice de virtuositate — cum ar fi calul din prim-plan, în centru, reprezentat ca și cum ar văzut din spate (v. și Planșa XV).

pătrați ai săi, are, fără doar și poate, dimensiuni regale (apropiindu-se, de exemplu, de palatele regilor Macedoniei de la Pella, din nordul Greciei). Este cunoscută acum nu numai pentru statuia de bronz cu „faunul” care dansează, ci și pentru ansamblul uimitor de podele decorate cu mozaicuri. Cel mai impunător este așa-numitul „Mozaic cu Alexandru” (v. Ilustrația 13), o stea între exponatele Muzeului Național de Arheologie din Napoli, construit cu eforturi deosebite, dintr-o mulțime nesfârșită de pietricele minuscule, zise *tesserae*: conform estimărilor, s-au folosit între 1,5 și 5 milioane de piese, negăsindu-se nimeni, până în prezent, care să aibă răbdarea necesară să le numere pe toate, una câte una. Când a fost excavat inițial, în anii 1830, proporțiile sale epice și grămada dezordonată a luptătorilor au dat naștere ideii pline de ingeniozitate c-ar fi descris o scenă de bătaie din *Iliada* lui Homer. Astăzi, convingerea este că înfățișează înfrângerea regelui persan Darius (în carul său, în partea dreaptă — v. Planșa XV) de către tânărul Alexandru cel Mare (călare, în partea stângă), aceasta fiind, așa cum se presupune în mod curent, o copie măiastră, în mozaic, a unei picturi nu mai puțin impresionante, acum pierdută — sau poate chiar o creație originală.

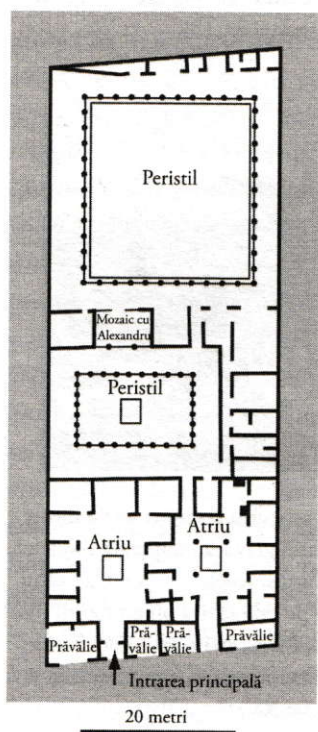

Figura 2 — Casa Faunului. Deși masiv supradimensionată (ocupând un întreg cvartal), Casa Faunului prezintă și azi multe trăsături caracteristice unor case pompeiene mai obișnuite. Latura de la stradă este ocupată, de exemplu, de o serie de prăvălii. Această versiune a planului standard îl duce pe vizitator, printr-un gang de intrare îngust, într-unul dintre cele două atrii. Dincolo de acestea, se află două grădini cu peristil.

Libris
Respect pentru oameni și cărți

Puțini vizitatori moderni, care se minunează de dimensiunile Casei Faunului sau îi admiră mozaicurile splendide (mai sunt alte două la Muzeul din Napoli), își dau seama de cât de demodată va fi părut ea la vremea erupției. Casa și-a căpătat forma finală spre sfârșitul secolului II î.e.n., când au fost instalate mozaicurile și când mulți dintre pereți i-au fost pictați într-o manieră grandioasă, în stilul caracteristic al vremii. Ea a rămas — mai mult sau mai puțin — neschimbată timp de două secole. Picturile noi și restaurările au fost executate cu atenție, astfel încât să se potrivească celor mai vechi. Cine erau proprietarii bogați ai acestei case, nu știm (deși o sugestie interesantă este c-ar fi fost o familie locală foarte veche, numită Satrius, în care caz faunul — ori „satirul“ — de bronz reprezintă un joc de cuvinte vizual, care implică numele familiei). Încă și mai puțin știm ce i-a încurajat (sau forțat) pe stăpânii casei s-o păstreze neschimbată de-a lungul secolelor. Cert este că experiența unei vizite la Casa Faunului în anul 79 e.n. n-ar fi diferit cu mult de experiența omului modern care vizitează o clădire istorică sau o reședință impunătoare. Trecând prin portalurile ei — călcând peste un alt mozaic, de astă dată unul care poartă ca pe un însemn heraldic cuvântul latin *HAVE*, însemnând „Salutări“ (deși omonimia absolut involuntară cu termenul din limba engleză, care înseamnă „a avea“, pare perfect potrivită pentru această vastă reședință), parcă te-ai trezi brusc transportat înapoi în timp, tocmai în secolul II î.e.n.

Casa Faunului reprezintă un caz extrem. Dar peste tot în oraș, vechiul și noul se amestecau. Stiluri evident demodate ale decorațiunilor interioare, de exemplu, erau păstrate cu dragoste, sau lăsate să se cojească, alături de cele mai noi tendințe decorative. Cadranul solar din zona de exerciții fizice a uneia dintre cele mai importante băi publice, care le oferea celor veniți să se îmbăieze sau să facă gimnastică posibilitatea de a ține cont de trecerea timpului, nu era numai vechi de două sute de ani la data erupției, dar purta și o inscripție comemorativă în limba locală preromană — osca. Probabil că în anul 79 e.n. erau foarte puțini pompeienii care ar mai fi putut s-o descifreze; cei care ar fi făcut-o ar fi aflat că fusese plătită de consiliul local, din bani care se strânseseră din amenzi.

Putem, de asemenea, să ne facem o idee și despre alte cazuri de păstrare și reutilizare a unor elemente arhitectonice, comparabile cu cel al coloanei etrusce. O descoperire destul de recentă a scos la iveală ce s-a aflat, în ultimă instanță, dintr-o serie de sculpturi de teracotă care, judecând după ce înfățișau și după formă, trebuie să fi împodobit odinioară

un templu din orașul Pompeii ori din zona rurală înconjurătoare, poate chiar templul zeului Apollo din For (v. Ilustrația 14). Sculptate cândva în secolul II î.e.n. și scoase din uz poate după cutremurul din anul 62 e.n., ele au sfârșit încorporate în zidul grădinii unei case bogate, multietajate (Casa Brățării de Aur), care domina marea, din marginea de vest a orașului, oferind o panoramă care trebuie să fi fost uimitoare. Probabil un bun exemplu de salvare arhitecturală, dar care nu se compară cu sacralitatea locului unde erau amplasate inițial.

14. Unul dintr-o serie de reliefuri de teracotă (înălțime: 60 cm), reutilizate în zidul grădinii așa-numitei Case a Brățării de Aur — după ce inițial împodobiseră vreo clădire sacră, poate chiar Templul lui Apollo din For. În acest cadru, zeița Diana (Artemis, în mitologia greacă) se află în dreapta, iar o reprezentare a Victoriei, în stânga.

Înainte de Romei

Pompeii era un oraș încă și mai vechi decât sugerează rămășițele sale vizibile. În anul 79 e.n., nu exista în el clădire în uz — fie public, fie privat — care să fi fost anterioară secolului III î.e.n. Dar cel puțin două dintre templele orașului, chiar dacă restaurate în repetate rânduri, reconstruite și modernizate, aveau o istorie ale cărei origini mergeau înapoi în timp, tocmai în secolul VI î.e.n. Unul era Templul lui Apollo, din For; celălalt era Templul Minervei și al lui Hercule, din apropiere. Acesta din urmă pare să fi fost în ruine la vremea erupției, și poate că fusese abandonat odată pentru totdeauna, dar excavațiile au scos la lumină o parte din

sculpturile sale decorative din faze mai timpurii, ceramică din secolul VI î.e.n., precum și sute de ofrande — multe sub forma unor mici figurine de teracotă, unele reprezentând-o, evident, pe însăși zeița Minerva (sau Atena, în mitologia greacă). Mai mult decât atât, așa cum au arătat explorările din jurul coloanei etrusce, săpăturile adânci, făcute sub nivelul structurilor care s-au păstrat și în alte locuri din oraș, pot produce dovezi ale unei ocupări mult mai timpurii a sitului.

Una dintre preocupările de top din arheologia practică astăzi la Pompeii o constituie, de fapt, istoria mai veche a orașului. Întrebarea la modă printre specialiști nu mai este: „Cum arăta orașul Pompeii în anul 79 e.n.?“, ci: „Care au fost începuturile orașului și cum s-a dezvoltat el?“. Această mutație s-a concretizat într-o serie întreagă de excavații de adâncime, sub nivelul secolului I e.n., pentru a descoperi ce anume exista în sit înaintea structurilor pe care le mai putem vedea și astăzi. Procesul este dureros de complicat, fie și numai pentru motivul că mai nimeni nu se grăbește să distrugă rămășițele care au supraviețuit doar pentru a descoperi peste ce s-au suprapus ele. Drept pentru care cea mai mare parte a muncii a fost o „arheologie de gaura cheii“, săpăturile fiind făcute pe suprafețe mici, în locuri care permiteau distrugerii minime aduse ruinelor de deasupra și atractivității orașului Pompeii pentru vizitatori. Să recunoaștem: cei mai mulți dintre noi vin să vadă impresionantele ruine ale orașului îngropat de Vezuviu, nu vagile rămășițe ale unei așezări arhaice oarecare.

Provocarea constă în a potrivi probele din aceste buzunare izolate atât unele cu altele, cât și cu implicațiile privind istoria dezvoltării urbane pe care le sugerează planul de ansamblu al orașului. Asta pentru că s-a recunoscut de mult faptul că tiparele străzilor — cu diferitele zone având „cvartale“ de forme diferite și alinieri care diferă subtil — aproape sigur reflectă, într-un anume fel, istoria dezvoltării orașului (v. Figura 3). Celălalt factor-cheie îl constituie faptul că zidurile orașului, în configurația lor actuală, datează tocmai din secolul VI î.e.n. — ceea ce înseamnă (oricât de surprinzător ar părea) că extinderea definitivă a orașului a fost stabilită încă din această perioadă timpurie.

Date fiind probele îndoielnice, este neobișnuit nivelul de consens pe marginea principalelor linii ale istoriei pe care le scot acestea în evidență. Cei mai mulți oameni acceptă că, așa cum sugerează planul de ansamblu al orașului, nucleul original de locuire a fost în colțul de sud-vest, în care dispunerea neregulată a străzilor trimite la ceva ce arheologii numesc — mai degrabă grandilocvent — „Orașul Vechi“. Dar, dincolo de

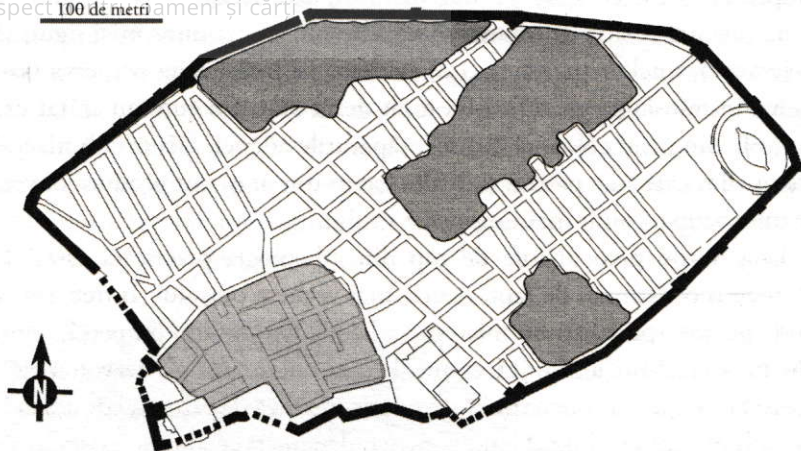

Figura 3 — Dezvoltarea planului de ansamblu al orașului. Cronologia evoluției urbane pare vizibilă în această hartă a străzilor. „Orașul Vechi“, din partea de jos, din stânga (umbrît), prezintă un model neregulat al străzilor. Alte cvartale urmează alinieri diferite.

asta, numărul descoperirilor timpurii, atât de fragmente ceramice, cât și de probe legate de clădiri, făcute în toate zonele orașului, dau de înțeles, din ce în ce mai clar, că Pompeii era deja o comunitate relativ răspândită, în perimetrul zidurilor, în secolul VI î.e.n. Adevărul este că, practic, niciăieri în oraș nu s-au făcut săpături sub nivelul structurilor existente care să nu fi scos la iveală urme cât de mici de material din secolul VI î.e.n., chiar dacă sub forma unor fragmente minuscule, uneori produse ale unor căutări peste măsură de intense (se spune că Amadeo Maiuri, supranumit „Marele Supraviețuitor“, care a condus excavările din sit — începând din 1924, pe toată durata regimului fascist și a celui de-al Doilea Război Mondial, tocmai până în 1961 — își făcuse un obicei din a le da lucrătorilor săi câte o primă dacă descopereau ceramică timpurie acolo unde spera el — o tactică de practicare a arheologiei care, de obicei, produce rezultate). Este clar, de asemenea, că a existat o scădere dramatică a descoperirilor care să dateze din secolul V, o creștere graduală, iarăși, a celor din secolul IV, pentru ca din secolul III î.e.n. să dateze începuturile dezvoltării urbane recognoscibile, așa cum o vedem astăzi.

Consensul este mult mai slab în privința vechimii propriu-zise a nucleului original și a răspunsului la întrebarea dacă descoperirile sporadice de material din secolele VII, VIII și chiar IX î.e.n., în sit și în apropierea acestuia, marchează existența unei comunități stabilite într-o așezare

propriu-zisă. Plus că există diferențe de opinie radicale în privința felului în care era utilizată suprafața din interiorul zidurilor în secolul VI î.e.n. Una dintre teorii susține că era vorba despre o suprafață mai curând agricolă, împrejmuată, și că descoperirile noastre provin de la construcții agricole izolate — colibe sau sanctuare de tip rural. E plauzibil să fie așa, deși, dacă ar fi așa, ar fi existat un număr de „sanctuare” neconvingător de mare — la unele dintre ele, destinația religioasă fiind mult mai puțin evidentă decât în cazul așa-numitei „coloane etrusce”.

O altă teorie, mai recentă și concurentă, susține existența unei structuri urbane mult mai dezvoltate, chiar și la o dată atât de timpurie. Principalul argument al acestei teorii este că, atât cât putem observa din urmele deocamdată puține, toate construcțiile timpurii din afara „Orașului Vechi” au fost ridicate urmând aliniamentul de mai târziu, dezvoltat, al străzilor. Asta nu înseamnă că Pompeii din secolul VI î.e.n. era un oraș dens populat în sensul pe care-l dăm noi azi termenului. De fapt, chiar și în anul 79 e.n., mai exista încă mult teren deschis, cultivat, în interiorul perimetrului definit de zidurile orașului. Dar e de presupus că rețeaua de străzi era deja stabilită, măcar într-o oarecare formă rudimentară. În această interpretare, Pompeii era, în stadiul respectiv, un oraș care deja „se pregătea să fie” — chiar dacă a mai durat încă trei secole penibil de lungi până când a avut loc acea „ființare”.

La fel de intens dezbătută este și chestiunea legată de cine erau acei pompeieni timpurii. Nu doar fazele ultime ale existenței orașului au avut o tentă categoric multiculturală, cu arta lor grecească, cu regulile nutriționale evreiești, cu raritățile indiene, cu religia egipteană și așa mai departe. Chiar și în secolul VI î.e.n., orașul Pompeii se afla în inima unei regiuni — cunoscută și atunci, ca și acum, sub denumirea de Campania — în care, cu mult înainte ca romanii să ajungă s-o domine, populațiile indigene vorbitoare de limbă oscă, originară, trăiau cot la cot cu coloniștii greci. Exista, de pildă, un oraș eminemente grecesc la Cumae, la cincizeci de kilometri distanță, peste golful Neapolelui, încă din secolul VIII î.e.n. Și etruscii au avut o prezență semnificativă. Aceștia se stabiliseră în regiune de la mijlocul secolului VII î.e.n. și, de circa o sută cincizeci de ani, rivalizau cu comunitățile grecești în deținerea controlului asupra zonei. Adevărul este că nimeni nu poate ști cu exactitate care dintre aceste grupuri a constituit forța motrice din spatele dezvoltării timpurii a orașului Pompeii, în condițiile în care arheologia nu furnizează răspunsul: un fragment de vas de lut etrusc, de exemplu, probează,

în mod aproape cert, existența unor contacte între locuitorii orașului și comunitățile etrusce din zonă, dar nu demonstrează deloc (în ciuda unor aserțiuni foarte încrezătoare în această direcție) că Pompeii ar fi fost un oraș etrusc.

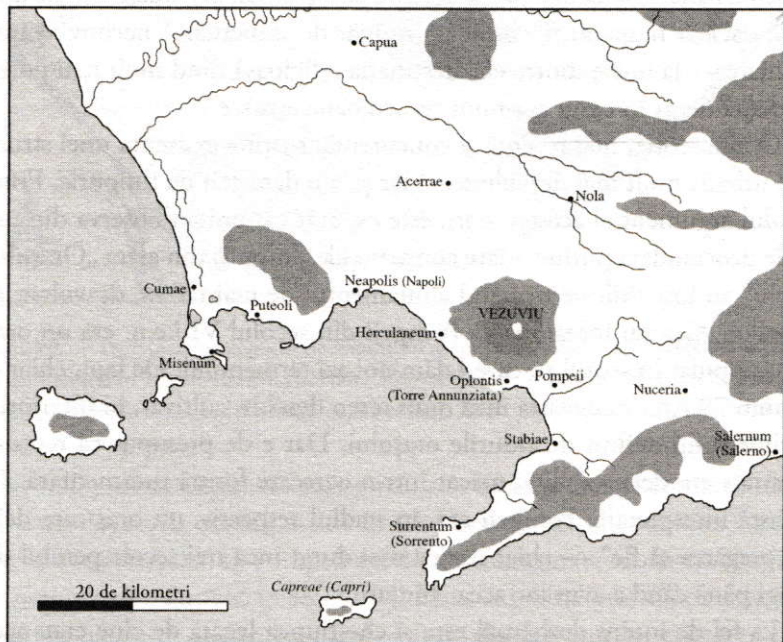

Figura 4 — Harta zonei din jurul orașului Pompeii

Mai mult decât atât, autorii antici par să nu fi fost nici ei mai siguri decât suntem noi, cei de azi, în legătură cu felul în care putea fi lămurită istoria timpurie a orașului lor. Unii mizau pe niște etimologii miraculos de inventive, derivându-i denumirea, Pompeii, fie de la „procesiunea triumfală” a lui Hercule (*pompa*), care ar fi trecut pe acolo după victoria repurtată asupra monstrului Gerion, pe pământul Spaniei de azi, fie de la cuvântul care însemna „cinci” în limba oscă (*pumpa*), sugerând astfel că orașul se formase din alăturarea unui număr de cinci sate. Ceva mai cu picioarele pe pământ, scriitorul grec Strabon (secolul I î.e.n.), autorul unui tratat de *Geografie* în mai multe volume, furniza o listă de locuitori ai orașului. La prima vedere, acest lucru se potrivește confortabil cu cel puțin unele dintre teoriile noastre: „Oscanii au fost primii ocupanți ai orașului Pompeii, apoi etruscii, apoi pelasgii [adică grecii]”. Dar pur

și simplu nu avem cum să știm dacă Strabon avea realmente acces la informații cronologice solide, așa cum au sperat savanții moderni, mai degrabă optimiști, sau dacă avansa și el o explicație cu care să-și combată propria nesiguranță.

Strabon nu s-a limitat, însă, la pelasgi: „Pe urmă” — scria el — „a venit rândul samniților. Dar și aceștia au fost alungați”. Aici se referea la perioada cuprinsă între secolele V și III î.e.n., când orașul Pompeii a început să capete forma cu care suntem familiarizați astăzi. Samniții erau și ei un grup de vorbitori de limbă oscă, triburi din zonele interioare ale Peninsulei Italice, care figurează printre stereotipurile romane ulterioare — nu într-un totuș pe nedrept — ca fiind un neam dur, de luptători de la munte, oameni încăpățânați și cumpătați. În condițiile geopolitice schimbătoare ale Italiei preromane, aceștia s-au mutat în Campania și au izbutit să-și impună controlul asupra regiunii, învingându-i decisiv pe greci la Cumae, în anul 420 î.e.n., adică la numai cincizeci de ani după ce grecii înșiși izbutiseră să se dezbrace de etrusci.

Poate că această serie de conflicte justifică aparenta schimbare de soartă a orașului Pompeii în secolul V î.e.n. Adevărul este că unii arheologi au tras concluzia, din absența aproape completă a descoperirilor de la nivelul respectiv al sitului, că orașul a fost abandonat pentru o vreme. Dar numai pentru o vreme. Până în secolul IV î.e.n., Pompeii devenise, probabil — cu toate că, practic, nu există dovezi ferme în acest sens dincolo de ce afirmă Strabon —, o parte din ceea ce astăzi e denumit, cu grandilocvență, „Confederația Samnită”. Aflându-se într-o poziție-cheie pe coastă și la gurile râului Sarno (despre al cărui curs, în Antichitate, nu știm mai multe decât știm despre configurația malurilor râului), Pompeii funcționa ca port de intrare și de ieșire a mărfurilor pentru coloniile din amonte. Așa cum nota Strabon, făcând aluzie la o altă derivare a denumirii orașului, acesta era situat în apropierea unui râu care servea la „preluarea încărcăturilor și la *expedierea* lor” (*ekpompein*, în grecește).

„Dar și aceștia [samniții] au fost alungați”? Strabon nu avea nevoie să precizeze cine anume se afla în spatele alungării lor. Pentru că, în perioada aceea, romanii se răspândeau prin toată Peninsula Italică și transformau Roma, dintr-un orașel din centrul Italiei, care nu-și controla decât vecinii cei mai apropiați, într-o cetate dominantă, a cărei putere se afla în curs de extindere la nivelul întregii peninsule și a cărei dominație avea să acopere întregul bazin mediteranean. În a doua jumătate a secolului IV î.e.n., Campania era doar unul dintre câmpurile de luptă dintr-o serie